

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА ИВАН ХАРИЗАНОВ В ПЕРИОДА ОТ КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ДО 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Лора Дончева

Периодът между двете световни войни за българското общество и държава преминава под знака на политически лутания и бурни събития. Обществено-политическата мисъл се люшка между ценностите на либералната демокрация и новите авторитарни идеи, които се налагат в някои европейски страни. Практиката на политическия живот от своя страна импонира на тази пъстрота на политически идеи, съчетавайки прояви на буржоазно-парламентарно управление с груби нарушения на конституционализма и парламентаризма.

Изследвачите не са едни в оценките си за този противоречив по своята същност период от новата българска история. Преходът от парламентаризъм към авторитарен държавно-политически модел, появата и присъствието в политическия живот на личности, партии и организации, изповядващи идеи, различни от традиционните възгледи за принципите и механизмите на парламентарната демокрация, често се отъждествяват в историческата литература с фашизма. Различно и добре аргументирано е мнението на Н. Поппетров и Пл. Цветков¹.

Как и защо известни политици и обществени дейци напускат позициите на парламентаризма и се озовават вдясно от традиционната демокрация? Доколко новите идеи, отстоявани в политическия живот, са отзвук на италианския фашизъм и германския националсоциализъм? Може ли в тези реформаторски по своя замисъл идеи да се търси влияние на политическия и идейния опит на демократичните държави за стабилизиране на демократическия режим? Това са въпроси, които имат пряко отношение към проблема за същността и характера на политическите трансформации в България след Първата световна война.

Предмет на тази статия е опитът да се разкрие системата от политически идеи, които изповядва през този период общественикът и политикът Иван Харизанов. Политическата съдба на тази личност отразява едно характерно за българската политическа общественост явление. В търсене на своето място в политическото пространство той тръгва от социалистическите идеи, активно участва в Радикалната партия, съпричастен е на следвоенните тежнения на интелигенцията за обединение на разпокъсаните политически сили в Демократически сговор, за което през 1926 г. е изключен

от Радикалната партия. Политическата еволюция на Ив. Харизанов го свързва с ПК "Звено" и той е пряко ангажиран с оформяне на идеологията на тази политическа формация и нейния опит да осъществи радикална промяна в съществуващия обществен и държавен ред. Провалът на деветнадесетомайците ги поставя пред необходимостта от преосмисляне на техните идеи и тактика, която ги отвежда към сътрудничество с Комунистическата партия. Така "Звено", в това число и Ив. Харизанов, завършва своята политическа еволюция в Отечествения фронт и се нарежда сред политическите сили и личности, които свързват името и дейността си със събитията на 9 септември 1944 г. и политическия режим, установен тогава.

Политическите възгледи, които излага Ив. Харизанов, са отражение на търсенията на обществения елит на оптимален вариант за изход от кризата, обхванала политическия, стопанския и духовния живот на обществото. В това бурно време на съмнение и отрицание на ценностите на буржоазната демокрация, на поява и утвърждаване на авторитарни и тоталитарни политически режими българската политическа мисъл активно излага и дискутира идеи за държавно-политическо и стопанско устройство на обществото, опитвайки се да намери баланса между световните тенденции и националната специфика на българските традиции, бит и култура.

Сред най-коментираните и актуални теми е устройството на държавата с оглед на реалностите след Първата световна война. Акцентите, които поставя Ив. Харизанов през разглеждания период, когато прави анализ на състоянието на обществото, на тенденциите, които се наблюдават в неговото развитие, са поставени върху разбирането за демокрация, върху организацията на държавата и приоритетите на нейната дейност. От друга страна, той обстойно анализира опита на новите политически режими, като се ангажира категорично с мнение доколко и как може да се използват тези нови тенденции в държавно-политическия живот на България.

Според Ив. Харизанов една от характеристиките на новото време е, че демокрацията е надхвърлила чисто политическите цели и е станала икономическа. В този смисъл неговото внимание е насочено към някои основни моменти от механизма на функциониране на демократичната държава и възможността те да бъдат коригирани в духа на настъпилите промени — политическите партии и ролята им в политическия живот, изборителната система, състава и компетентността на парламента, правомощията и взаимоотношенията между изпълнителната и законодателната власт и др.

В системата от политически възгледи на Ив. Харизанов съществено място заема идеята, че повеля на новото време е засилването на изпълнителната власт, което се свързва с нарастващата роля, която трябва да играе държавата в стопанския живот на обществото. Непосредствено след войната (1920 г.) Ив. Харизанов отбелязва, че намесата на държавата в икономиката

се очертава като ръководен принцип в развитието на демокрацията при новите условия. Общата тенденция към налагане на разбирането за необходимостта от активно участие на държавата при решаване на стопанските проблеми на обществото във възгледите на Ив. Харизанов се обвързва с убеждението, че това е пътят, по който може да се внесе единство в стопанския процес “в името на правилното развитие и преди всичко в името на средните и бедни класи”. Според Ив. Харизанов тази политика е “нещо средно между либерализма и стопанската диктатура на болшеvizма”². Чрез дирижираната икономика ще се внесе хармония в производството, разпределението и пазара. Ив. Харизанов остава привърженик на дирижираната икономика и в годините на Втората световна война. Отразявайки опита от междувоенния период, той отстоява разбирането, че е необходима цялостна намеса на държавата в икономическия цикъл от производителя до консуматора. В духа на тази идея Ив. Харизанов се обявява за един стопански план в името на средните и бедните класи. Този вариант на стопанска организираност според него предполага удар и ликвидирание на спекулата. Той отстоява твърдо разбирането, че плановото стопанство при капитализма е възможно, но подчертава, че в никакъв случай не трябва да се скъсва с основните двигатели на стопанския прогрес — собствеността и частната инициатива.

Нарастващата роля на държавата в ръководството на обществения живот Ив. Харизанов свързва не само с разширяването на нейното участие в стопанското развитие, но и с повишаване на компетентността на управлението по пътя на реорганизация на висшия законодателен орган — парламента. Още през 1921 г. в статията “Икономически парламенти”, отразявайки тенденцията към търсене на средства за преодоляване кризата в парламентаризма, той лансира идеята за създаване на “особени избирателни тела, избирани на базата на икономическите интереси, обаче привързани към нашите законодателни тела — тия на общините, окръжните съвети и парламента и като техни спомагателни органи да имат право на законодателна инициатива и да изработват законопроектите от стопански характер”. През 1930 г. с предпазливостта на общественик, добре познаващ българската политическа действителност, но и с усета на политик, отчитащ тенденциите в развитието на политическата теория и практика, Ив. Харизанов смята, че “в центъра на държавата трябва да има един политически парламент, който ... ще има за цел да изразява общата воля и заблуждение би било да се иска заместването му с професионален парламент. Професионалното събрание би имало значение да даде съвет, да секундира политическия парламент, но винаги под негова контрола”. Според него е необходимо да съществува органическа връзка между новите институти и тия, които осигуриха политическите придобивки на старата политическа демокрация. Нов момент в развитието на неговия възглед за реформиране на парламента

като важно звено в осъществяването на държавната власт е 1932 г. Ив. Харазинов отчита идеята за стопански съвет като несъстоятелна. Смята, че новата политическа линия изисква "привличане на икономическите и чисто професионални организации и други обществени категории в работата на законодателното тяло. Последователно се развива идеята, че широкото и легитимно развитие на професионалните и други обществени организации ще осигури на политическото ръководство компетентност, че тяхното участие в парламента ще бъде необходимият коректив на политическото представителство. Ив. Харизанов не предлага еднозначни решения, нито налага определени формули, а представя проблема в цялата му противоречивост и сложност. Идеята за професионалното представителство присъествува в представянето на различни варианти, познати в политическата теория и практика — от опита на икономическите съвети във Франция и Германия до крайния вариант, познат в примера на италианския фашизъм. В теоретичен план той обвързва проблема с въпроса съвместим ли е политическият парламент с икономическия, съвместимо ли е професионалното представителство с принципа на общото изборително право, излага и анализира становищата на известни учени като Принс, Беноа, Дюги. Във всички случаи присъествува напомнянето за внимателния подход при прилагане на тази идея в българския политически живот.

Кризата в парламентаризма, неефективността в дейността на парламента се свързват до голяма степен с недостатъците на политическите партии и изборителната система. Ив. Харизанов активно участва в опитите след Първата световна война за преодоляване на разпокъсаността на политическите сили, за реструктуриране на политическото пространство в посока към обединение на сродните политически партии с оглед на тяхното адаптиране към изискванията на новото време. От друга страна, той е убеден, че изборителната система трябва да осигури едно стабилно парламентарно мнозинство, а не да стимулира слабите партии и да осигурява партийните династии. Според него в интерес на демокрацията е постигане на хомогенно парламентарно мнозинство, тъй като това е гаранция при утвърдилата се тенденция към засилване на изпълнителната власт тя да не се изроди в диктатура. Стремещът към сближение на политическите сили и изменение на изборителната система, които да обслужат една подобна тенденция, представлява според Ив. Харизанов необходимост в процеса на преодоляване на кризата в демокрацията³.

С идването на ПК "Звено" на власт след преврата на 19 май 1934 г. и отита за решително преустройство на държавата и обществото в духа на идеята за "нова национална държава" Ив. Харизанов открито се обявява против съществуването на политическите партии. Вероятно разочарованието от дългогодишните неуспешни опити да се преодолее партийно-полити-

ческата разпокъсаност е фактор, който съдейства за преминаването му на позиция, утвърждаваща безпартиен политически модел. Според него “партиите не са нищо друго освен политическо отражение на стария, на свободния капитализъм”. При новите условия партиите са станали “инструмент, абсолютно негоден за държавно строителство, и държавата става всичко”⁴. Според него мястото на партиите в “новата държава на реда” ще се заеме от новите синдикални организации, които ще служат на държавата и ще бъдат включени в нея. Подобно отрицание на партийно-политическите основи на обществения живот се свързва с идеята, че новата държава е национална, надпартийна и всеобща. В духа на тази идея Ив. Харизанов поставя акцент върху мобилизацията на националния дух и стремежа новата власт да се покрива “с общата съвест на цялата нация”⁵.

Една тема, която особено ярко присъствува в политическите приоритети на Ив. Харизанов в края на разглеждания период, е за ролята на масите в процеса на политически промени. До идването на ПК “Звено” на власт той търси изхода от кризата преди всичко в промяната на баланса в отношенията между основните конституционни фактори чрез осигуряване на достъп до властта на компетентните личности, чрез елиминиране на партийно-политическите противоречия и дребнавости. Необходимо е да уточним, че неговата вяра в “инициативното и монолитно малцинство”, свързана с убеждението на ПК “Звено”, че не може и не бива да става масово движение, не изключва трезвата политическа оценка, че властта трябва да има своята обществена опора. В този смисъл той отчита ролята, която биха имали селските маси при решаване на важни за цялото общество проблеми, а оттам и необходимостта да се търси сътрудничество със Земеделския съюз. В годините на войната неговите политически възгледи еволюират в един своеобразен “култ към масите”: “Масите са всичко. Нищо не се върши мимо тях и против тях. Нещо повече: те са нещо като критерий за тактиката. Не са ли узрели за акция, тя не се предприема”. Ходът на развитието, посоката на промяната той обвързва с проблема накъде ще тръгне огромният масив на дребната буржоазия — към комунизма, демокрацията или фашизираната интелигенция.

Факторите, които пряко влияят върху политическата философия на Ив. Харизанов, най-общо се свеждат до промените, които разтърсват света: новите политически режими в Европа — болшевиизма в Русия, фашизма в Италия и хитлеризма в Германия, от една страна, както и опитите на парламентарнодемократичните режими да преодолеят кризата, в която са изпаднали, т. е. търсенето на варианти и механизми за реформиране на парламентаризма в духа на демокрацията. Интересът на Ив. Харизанов към водещите тенденции в политическия живот между двете световни войни не е самоцел. Доброто познаване на съвременните политически режими,

задълбоченият сравнителен анализ на процесите в тях са необходимата основа за отсяване на същественото, налагащото се в политически, стопански и духовен смисъл. Той е убеден, че цялостният поглед върху съвременността може да бъде полезен при трансформирането на българския политически живот.

Болшеvizмът според Ив. Харизанов е рожба на кризата на демокрацията. Като политически режим той отрича основните принципи на парламентаризма — разделението на властите, обявява се против демокрацията и утвърждава диктатурата на една класа. Колективистичният дух на болшеvizма принизява моралната ценност на личността и влиза в противоречие с нейното право на самостоятелно развитие. Ив. Харизанов оценява болшевишките тези като крайно утопични и несъобразени със стопанските и културните постижения на обществото в този момент. Според него болшеvizмът е специфично руско явление. В известен смисъл е склонен да свърже неговата поява с особеностите на руския национален дух, с религиозната нагласа на руските маси. Идеята за равенство в неговия анализ на явлението е може би “голямата илюзия на една велика раса”. В това отношение Ив. Харизанов е повлиян от идеите на Вл. Соловьов за месианската роля на Русия в историята на света. В същото време той твърди, че болшеvizмът е “инфекция, която трябва да се цери”. Ив. Харизанов следи живо промените в Съветска Русия и проблемите, с които се сблъсква комунистическата партия. Той отчита разликата между марксизма и ленинизма. Констатира, че марксизмът “стилизува мисълта и с години я обрече на едно почти пасивно изчакване на обективното развитие, направи я догматична, фаталистична и в най-добрия случай скромно реформистична”. В бурните години на следвоенната криза марксизмът явно не отговаря на новите условия. В този смисъл Ив. Харизанов вижда и новото в ленинизма — подчертаване на активната роля на производствените отношения по отношение на производителните сили — с други думи — апаратът, властта е фактор за трансформацията на производителните сили. Засилва се фетишизацията на субективния фактор — вожд, партийен апарат, а науката се поставя изцяло в услуга на партийните цели за укрепване на диктатурата на пролетариата и строителството на социалистическото общество. Ив. Харизанов констатира разминаването между партийната доктрина и практиката в процеса на социалистическо строителство. Изводът му е, че силното подчертаване на идеологическите фактори — вожд, надстройка, на новите исторически закони, които сега са в сила в Русия, привилегированата мистика, чисто партийната философия и наука са необходими за оправдаване на насието над икономиката и обективното развитие. В това отношение са интересни паралелите, които прави между неокантианската социологическа теория на Натроп — Шамлер и ленинизма.

След провала на деветнадесетомайския експеримент една част от дейците на ПК "Звено" се ориентират към сътрудничество с комунистите. Сред тях е и Ив. Харизанов. Доброто познаване на марксистко-ленинската идеология и промените в политическата тактика на Комунистическата партия вероятно стоят в основата на безрезервната подкрепа на идеята за Народен фронт като форма на политическо сътрудничество на пролетариата със средните и бедните класи и трудовата интелигенция против съществуващия авторитарен ред, за демокрация. От тази позиция през 1939 г. в полемиката с Т. Павлов на страниците на сп. "Бразда" Ив. Харизанов отстоява тезата за създаване на широк фронт на демократична основа срещу фашизма и отчита като груба политическа грешка изтъкването на хегемонната роля на пролетариата, което според него е еднозначно на невъзможност да се оцени характерът на новата политическа ситуация. Така по отношение на болшевизма и развитието на Съветска Русия Ив. Харизанов преминава от крайното отрицание и критика на тази политическа философия и държавен модел до възприемане на идеята за сътрудничество с комунистите в рамките на широка демократична коалиция, ако последните изоставят крайните революционни лозунги.

Съществено място в политическите анализи на Ив. Харизанов е отделено на появата, развитието и същността на фашизма. Фашизмът според него е "политическа реакция на демократичното безсилие и болшевишката диктатура". Фашизмът отрича индивидуализма, който е в основата на либералната държава. Човекът е социално животно и в този смисъл неговите действия и оценки не могат да се мотивират от личен каприз. Свободата на личността е фикция, която е основополагащ елемент в изграждането на либералната държава. Над личността стои нацията. Личността трябва да се преклони пред интересите на нацията, която единствено може да бъде източник на всички публични права, т. е. не обществото да служи на индивида, а индивидът — на обществото. В тази посока Ив. Харизанов отбелязва, че фашизмът като доктрина е нещо средно между либерализма и болшевизма. Той не е съгласен нито с партиите на буржоазията, нито с тия на пролетариата. Той е над партиите, защото е национален". В политическата област фашизмът е пълна реакция на либерализма. Той отрича всички атрибути на демокрацията — личните и гражданските свободи, народовластието. В организацията на държавната дейност тази реакция се проявява в силна и независима изпълнителна власт, парламент със съвещателни функции, изцяло съставен на корпоративния принцип, и интегрирана в държавата партия, чийто висш орган (Висшия партиен съвет) има правата на конституционен орган. Друго съществено изменение на фашистката доктрина е интервенцията на държавата в стопанската и социалната област. Капиталът се третира като обществена функция, трудът като социален дълг⁶.

Търсейки мястото на фашизма сред съвременните радикални движения, Ив. Харизанов изтъква, че в “общите си линии фашизмът е не само една характерна вариация на социализма, но и характерен антипод на комунизма, и то не толкова в основните линии на политическата директива, както и в широките линии на своята философска концепция, колкото в социалната база, на която почива, и в характера на социалната трансформация, която иска да построи”. Неговият интерес към фашизма до голяма степен е продиктуван от амбицията на неговите творци да осъществят в завършен вид модела на дирижираната икономика. Ив. Харизанов смята, че следвоенният период е проникнат от една водеща тенденция — засилване на изпълнителната власт, което е свързано с една решителна интервенция в областта на стопанския живот в името на средните и бедните класи. Въпросът според него е в какви граници и какъв характер трябва да има тази интервенция. Политическите му търсения в тази посока се основават на отричането на социализацията и етатизацията и утвърждаване на възгледа, че изходът от кризата е в активната намеса на публичната власт в процеса на реорганизация на икономическите сили. Същността на тази дирижирана икономика е в “една средна интервенция, която се движи между либерализма и социализма, която наистина менажира собствеността и частната инициатива, но която ги организува, контролира и дисциплинира в името на общите интереси на обществото”. Придържайки се към тези свои основни схващания, Ив. Харизанов подчертава, че “като политическа система фашизмът не бива да се имитира — той се роди при други условия, които му придадоха неговите специфични черти...” Не бива да се имитират според него и “безпринципните противоречиви и ... чисто емоционални и революционни лозунги на хитлеризма — тая чисто германска вариация на фашизма”. Виждайки във фашизма само един от вариантите за изход от следвоенната криза, политикът Ив. Харизанов е убеден, че “не можем да имитираме без риск, без опасност да бъдем хвърлени в неизвестността, да загубим и това, което имаме, и да се хвърлим в страшния хаос на своето вътрешно безсилие”⁷.

Предпазливото отношение на Ив. Харизанов по въпроса за възможното приложение на чуждите радикални идеи в българския обществен живот отразява едно негово наблюдение върху историческата съдба и психология на българския народ. Според него българите са “един къс от живото тяло на славянската раса, проникнати от максималистическия дух на тази раса”. Културно-политическото развитие на нашия народ, смята той, дава достатъчно примери за неговото люшкане между крайностите, за склонността му да надраства реалните условия и да се увлича по чужди идеи. В този смисъл през 1924 г. Ив. Харизанов отчита опасността от увлечение по болшевишкия пример и призовава за обединение на всички политически сили против нея⁸. Малко по-рано, разсъждавайки за руския

болшевизъм и излагайки възгледите на Вл. Соловьов за съдбата и предназначението на Русия в световната история, той завършва с мисли за задачите, които трябва да решава българското общество — да се национализира българската култура, да се усвоят през призмата на българския национален дух и потребности ценностите и идеите на западната култура и цивилизация. През 1929 г., заявявайки, че фашизмът не бива да се имитира, Ив. Харизанов подчертава, че стабилността на една култура се определя от това дали отговаря “на националните устои, на интимните влечения на една раса, на условията, при които тя действа”. Затова според него “само тогава, когато ние се обладаем от тоя дух на нашето време да проявим национална воля във всички области на нашия живот, само когато мобилизираме всички национални енергии и ги сплотим в едно единство, за да може всички в общия копнеж на нацията да виждат само образа на България, само тогава, бъдете уверени, без да има нужда да бъдем фашисти, ние ще бъдем спасени”⁹.

Прегледът на идеите на Ив. Харизанов дава възможност да се направи общият извод, че политическите му възгледи между двете световни войни са в духа на критиката на слабостите на парламентаризма и търсенето на оптимален вариант за преодоляване на кризата, в която се намира българското общество след Първата световна война. Опитът да бъдат систематизирани и оценени като цяло изложените в печата мисли, идеи, наблюдения на този активен български общественик би трябвало да става на общия фон на обществения живот през този период, така както самият Ив. Харизанов заявява: “Не бива да осветляваме историческите събития изключително от гледище на сегашния ден, а от гледище на ония условия, в които са протекли тия събития”.

В този смисъл политическите възгледи на Ив. Харизанов са отражение на политическите и стопанските проблеми на българското общество между двете световни войни. След Първата световна война в политическия живот все по-често се прокрадват критики по отношение на идейните ценности и механизми на либералната демокрация. В идейния потенциал на традиционните буржоазни партии определено място заемат идеите за силна държавна власт, за държавата като регулатор в отношенията между труда и капитала, за обществената солидарност, политическия елит, професионалното представителство и др.¹⁰ Тенденцията за преодоляване на дълбоката политическа, стопанска и духовна криза по пътя на коригиране слабостите на парламентаризма като държавно-политическа система, естествено предполага все по-устойчивото присъствие в политическия живот на идеи с авторитарен характер. Заставайки зад формулата за националния, надкласов и надсъсловен характер на държавата, политическите сили предприемат редица стъпки за преодоляване на осъзнаваната от тях като слабост партийно-политическа разпокъсаност. Опитите за реструктуриране на полити-

ческото пространство не водят до желания резултат, което и предопределя налагането на авторитарния безпартиен модел от деветнадесетомайците през 1934 г.

Актуалността на възгледите за засилване на изпълнителната власт, за намесата на държавата в стопанския живот на обществото, за професионалното представителство в парламента, за промяната на изборителната система сред българската политическа общественост отразява една обща тенденция, характерна не само за изграждащите се тоталитарни режими в Европа, но и за демократичните държави.

***

Водещата идея за повишаване на компетентността и ефективността на управляващия механизъм след Първата световна война има своите конкретни измерения в разбирането за реорганизиране на парламента като основополагаща за демократичната държава институция. Професионалното представителство е една от дискутираните възможности за подобряване дейността на законодателните тела. Публичното издигане на тази идея поставя и редица въпроси, между които съвместимо ли е професионалното представителство с идеята за народния суверенитет, допълва ли се или не представителството на интересите с политическото представителство в парламента.

В конституционноправен смисъл идеята за професионалното представителство се свързва с имената на Принс, Шарл Беноа, Леон Дюги. Ш. Беноа развива възгледа за парламент, избран на базата на всеобщото изборително право, в който разпределението на депутатските мандати ще става по определен начин между концентрираните в девет групи по професионален признак хора. Според Л. Дюги прилагането на тази идея е възможно при двукамарен парламент, при който едната камара ще запази партийно-политическия си състав, а другата ще бъде комплектувана по начин, който да представлява професионалните интереси в държавата.

Актуалността на тази идея привлича българската политическа мисъл. Нея излагат и коментират Ст. Баламезов и П. Стайнов. Това схващане за реорганизиране на парламента присъствува в политическите преоценки на политически партии като РДП и НЛП след Първата световна война. ПК "Звено" извежда необходимостта от реорганизиране на парламента на базата на професионалното представителство като непосредствена политическа задача. На страниците на теоретичния му орган списание "Звено" нееднократно се дискутира проблемът за новия парламент. Идвайки на власт, обявяванамерението си да реализира тази идея.

В историческата литература съществува мнение, че пропагандираната идея за нов парламент с участие на представителство на интересите е повлияна от фашисткия вариант на корпоративната държава в Италия. Обективната

преценка налага да се уточни, че моделът, който предлага Ив. Харизанов, по-скоро се приближава до възгледите на Л. Дюги, според когото партийно-политическият състав на парламента се запазва, но съчетан с професионалното представителство. Самият той достатъчно ясно и точно характеризира корпоративното устройство на фашистка Италия, без да предлага и защитава подобен модел. Едновременно с това излага и постиженията на демократичната политикоправна теория в тази насока.

Ив. Харизанов свежда проблемите на парламентарнодемократичните страни не само до структурна реформа на висшия законодателен орган, но и до осигуряване на стабилна власт, без да се отнемат някои от съществените атрибути на парламента. В публицистичните си изяви той демонстрира познаване на съвременното състояние на политико-правната теория по тези въпроси, излагайки съществуващите в теоретичен аспект предложения — идеята за представителна система, при която изпълнителната власт да не зависи от парламента, укрепване правото на всички правителства да изменят изборителната система по начин, който да осигури стабилно мнозинство; засилване правото на изпълнителната власт да разпуска парламента и др.

Ив. Харизанов представя становищата на видни учени като Г. Иелинък и неговия анализ на причините за кризата на парламентаризма с акценти върху условността на изборителната система и невъзможността тя да отрази пълно общественото мнение, с характера на политическите партии, с неспособността на парламента да изпълнява своите функции поради липса на компетентност сред преобладаващата част от депутатите; на Есмен, според когото правото на разпускане на парламента от изпълнителната власт е необходим приоритет за противодействие на диктатурата на мнозинството в парламента.

Проблемът за кризата в парламентаризма и изхода от нея е предмет на обсъждане на поредни конференции на Интерпарламентарния съюз. Самият Ив. Харизанов, участвувал в Берлинската и Лондонската конференция, излага детейлно проблемите, които са обсъждани там, включително и изложените вече идеи, като вероятни корективи на парламентарната демокрация.

С подчертано внимание той анализира реформистките възгледи за трансформирането на стихийния, свободен капитализъм в така наречения организиран капитализъм, при който конкуренцията намалява, стопанството придобива планов характер, държавата става социална държава. Ив. Харизанов подробно разкрива концепциите на Вернер Зомбарт, виден представител на новата историческа школа, който в духа на субективния психологизъм издига идеята за надкласовото сътрудничество и хармонията в обществото. Той приема разбиранията на В. Зомбарт, че съзнателното регулиране в процеса на трансформиране на капитализма трябва да бъде насочено към контрол върху производството, кооперативната система и системата на

обществените предприятия, или, както заключава той, в осъществяването на дирижирана, ръководена икономика.

Доказателство за популярността на тезата за необходимостта от преход към организиран капитализъм Ив. Харизанов намира в позицията на социалната демокрация, изразена най-ясно във вижданията на Рудолф Хилфердинг, който свързва тази идея с тезата за надкласовата държава и теорията за постепенното вращаване на капитализма в социализма.

Все в духа на реформистките възгледи Ив. Харизанов дори се опитва да свърже тези водещи тенденции със споровете в комунистическите среди и с практиката на съветското социалистическо строителство.

Разглежданите от Ив. Харизанов концепции за реформиране на капитализма отразяват една обща тенденция в развитието на политическата и икономическата мисъл през ХХ в. Буржоазната политическа икономия разглежда приоритетно въпроса как да се осигури ефективно функциониране на капиталистическата система. Все по-често се поставя под съмнение постулатът за автоматичното регулиране на икономиката посредством пазарно-конкументните механизми, а оттам и догмата, че свободната конкуренция създава най-добри условия за пълно използване на икономическите ресурси. Налага се разбирането, че капитализмът трябва да бъде реформиран съобразно с новите реалности. Често се среща тезата за “регулирания”, “планов” капитализъм и за ролята на държавата в процеса на неговото изграждане.

Според историците на икономическата мисъл през разглеждания период регулативисткото идейно течение съществува успоредно с неокласическото, но за разлика от последното утвърждава ролята на държавата като единствен фактор, който може да компенсира и коригира недостатъците на пазарно-конкументните механизми. В кейнсианско-регулативистката доктрина през тридесетте години се оформят два варианта — командно-фашистки (Германия, Италия) и либерално-демократичен (САЩ, Франция).

Различия от методологическо естество, изразени в социологизация на икономиката, довеждат до оформянето на историко-социологическото направление, проявило се в две основни течения — институционално-социално и институционално-технологично. В системата на техните възгледи акцентът се поставя върху ролята на извъникономическите фактори в лицето на държавата (Р. Ели — правителството да се намеси пряко в икономическия живот, като насочва и ръководи поведението на стопанските фактори чрез планиране на обществените работи, контрол върху банковия кредит и осигуряване на безработните); на социалните отношения — идеята за социалния компромис, “социалното сътрудничество” (Дж. Комънс — правото може да въведе цялостно регулиране на отношенията между работници и капиталисти в името на “общия интерес”); на ролята на научно-техническата революция за трансформиране на капитализма (Г. Веблен —

ръководството и контролът на целия стопански живот да преминат от ръцете на бизнесмените в ръцете на високо квалифицирани специалисти — технократи).

Безспорно явление в развитието на икономическата мисъл през тридесетте години е Джон Кейнс, чиито възгледи стоят в основата на много концепции за “държавата на всеобщото благоденствие”¹¹.

Тази безспорна в идейно отношение тенденция към реформиране на капитализма, при която решаваща роля се отрежда на държавата, намира своя израз в различни по-цялостни или частични практически решения.

Една от устойчивите характеристики през периода между двете световни войни е нарастването на ролята на държавата в стопанския живот на по-развитите страни (особено през тридесетте години), изразена чрез пряко участие в търговски, индустриални предприятия, и чрез регулативната намеса в областта на вътрешната и външната търговия, банките, индустрията, отношенията между труда и капитала и др. Завоят от либерална политика към регулативна намеса на държавата в стопанската област е тенденция, която засяга не само Германия и Италия, но и демократичните страни.

В Англия през 1933 г. се въвеждат единни отраслови цени в редица отрасли с висока степен на концентрация, което означава принудително картелиране. В монополизирани отрасли държавата осъществява регулираща роля чрез смесени отраслови органи с участието на предприемачи и държавни служители. Засилва се регулиращата роля на държавата във финансите и външната търговия. В Германия след края на войната в обстановка на социална нестабилност се въвеждат (1918 г.) колективните трудови договори, а от 1925 г. задължително държавно посредничество при трудови конфликти. Нараства ролята на държавния бюджет в националната икономика. Самата Ваймарска конституция утвърждава силно ограничените социално-икономически права на фабрично-заводските комитети и предвижда създаване на централни производствени съвети, което останало само на книга.

Интервенцията на държавата в стопанската сфера в демократичните страни има своя ярък израз в Новия курс на Рузвелт с цел чрез планиране, контрол и регулиране да се преодолее тежката стопанска криза¹².

Общите тенденции в развитието на капитализма — в идеен аспект и по отношение на реални промени в държавно-политическото и стопанското развитие — не отминават България. Историците на икономическата мисъл в страната подчертават принадлежността към субективната школа на един от известните представители на академичното направление — проф. С. Демостенов. Идеите на историческата школа намират приемственост в разработките на проф. Г. Данаилов и проф. Ив. Кинкел. Сред привържениците на тези нови водещи концепции в политическата икономия са имената

на проф. Г. Свраков, Славчо Загоров и др. Пристрастен към идеята за активна намеса на държавата в стопанския живот е Ст. Чолаков. Ал. Цанков нееднократно излага виждането си, че държавата е призвана да участва активно в осъществяването на стопанската дейност и идвайки на власт, прави опит да реализира една подобна държавна политика.

В "История на икономическата мисъл в България" Ив. Харизанов е характеризирани като една своеобразна фигура в неакадемическото крило на икономическите среди, чиито възгледи имат реформистки характер и са в духа на авторитарното направление. Други автори са склонни да отъждествяват идеите на "Звено", в това число и на Ив. Харизанов, с идеите на фашизма поради утвърждаваната идея за централизиран характер на държавата и намесата ѝ в стопанския живот на обществото¹³.

Всъщност държавно-политическата практика в България след Първата световна война регистрира поредица от опити за засилване на регулиращата роля на държавата в стопанския живот като елемент на утвърждаващите се авторитарни идеи в обществото.

Управлението на БЗНС, чиято идеология в икономически аспект е свързана с утвърждаването на идеята за естатизма, за регулиращата роля на държавата в стопанския живот, съчетана с идеята за кооперацията като път за развитието на дребната собственост, се характеризира с широка реформаторска програма, която цели създаването на т. нар. "трудова демокрация". Предприемат се редица мерки за ограничаване на едрия капитал, за осъществяване на държавен монопол върху търговията със зърнени храни, за държавно регулиране на кооперативното движение. Приемането на закона за търговията със зърнени храни, на закона за трудовата поземлена собственост, за трудовата повинност е свързано със създаване или реорганизиране на вече съществуващи държавни органи за тяхното приложение¹⁴.

Деветоюнците на Ал. Цанков претърпяват неуспех в намеренията да осъществят политика на стопански естатизъм като икономическо измерение на идеята за силна държавна власт чрез налагане на държавен монопол в девизната търговия, държавен контрол върху част от импортната търговия и държавен контрол върху вътрешната търговия чрез комисарствата по прехраната¹⁵.

Притиснат от стопанската криза през 1929 — 1933 г., дори А. Ляпчев, привърженик на идеята за стопански либерализъм, възприема някои форми на регулативна намеса на държавата в лицето на създадената през 1930 г. дирекция "Храноизнос".

През 30-те години се ускорява тенденцията към бързо разширяване на държавния сектор в различни области на стопанския живот. Регулативната функция на държавата в индустрията се изразява в опити за принудително картелиране, за регулиране на капиталовложенията и промените в капацитета

на предприятия в обявените в състояние на преситеност отрасли. От 1931 г. се установява контрол над всички външнотърговски сделки при условията на държавен монопол върху търговията с чужда валута. Установява се държавен контрол върху дейността на частните банки и застрахователните дружества. От 1931 г. зачестяват случаите на нормиране на цените на редица индустриални произведения. От 1938 г. се въвежда системата на колективните трудови договори¹⁶.

Определено място в утвърждаването на тази тенденция има установеният в резултат от военен преврат деветнадесетомайски режим, който е не само продължение на политиката на активна намеса на държавата в стопанските отношения, но и опит за трайно установяване в обществото и държавата на авторитарните идеи.

Направеният кратък преглед на идейната атмосфера и политическите процеси в българското общество дава основание да се твърди, че политическите възгледи на Ив. Харизанов са в съзвучие с актуалните проблеми на държавата и обществото през междувоенния период. Погрешно и еднозначно би било осмислянето на политическата философия на Ив. Харизанов като стремеж към пренебрегване и отричане на демократическите ценности с оглед установяване на диктатура от фашистки тип. Неговото политическо кредо би трябвало да се разглежда в контекста на общата тенденция, зародила се още преди Първата световна война, на търсене на корективи на парламентаризма, за преодоляване на кризата, в която той е изпаднал. В този смисъл нека не забравяме, че критиката, която по това време се отправя към парламентаризма, не означава отрицание на демокрацията изобщо. Друг е въпросът, че параметрите на държавно-политическия и стопанския модел, основан на строго спазване на централистичното начало при известно ограничение на личната свобода (чрез държавна намеса и регулиране в икономиката и отрицание на политическите партии като форма на граждански и политически избор и др.), влиза в противоречие с традиционното възприемане на същността и смисъла на демокрацията. Всъщност въпросът за автономията на личността и областта и границите на намеса на държавата по отношение на нея винаги е присъствувал и е бил дискуссионен сред теоретичите и привържениците на демокрацията. Политическите възгледи на Ив. Харизанов носят белега на реформаторските търсения на обществената мисъл след Първата световна война на оптималния вариант на държавно-политически и стопански модел, защитен от недостатъците на парламентарно-демократичната държава и осигуряващ просперитета на обществото.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пошнетров, Н. Болгарской фашизм в балканском и европейском контексте (Краткое историографическое обозрение и опыт построения модели). — *Bulgarian Historical Review*, 1993, № 1, с. 146 — 174.

² Анализът на политическите възгледи на Иван Харизанов е направен по материали от в. “Радикал” (1921, 1923 г.), списанията “Демократически преглед” (1920 — 1921 г.), “Звено” (1930—1933 г.), “Бразда” (1939 — 1942 г.).

³ СД XXII ОНС, IV РС, 1931, с. 1789 — 1792.

⁴ Зора, бр. 4488, 20.VI.1934.

⁵ Харизанов, И., П. Долапчисв. Новата държава. С., 1934, с. 24—45

⁶ Харизанов, И. Фашисткият режим. С., 1929, с. 19—44

⁷ Пак там, с. 46

⁸ СД XXI ОНС, II РС, 1924, с. 116.

⁹ Харизанов, И. Фашисткият..., с. 46—48

¹⁰ Радулов, Ст. Кризата в обществено-политическите възгледи на буржоазната демокрация в България (1919 — 1923). — Научни тр. на АОНСУ, отд. история, 52, 1972, с. 3—185.

¹¹ История на икономическите учения. С., 1990, с. 325 — 388.

¹² Беров, Л. Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни. С., 1994, с. 446—472, 512—517.

¹³ Натан, Ж., К. Григоров. История на икономическата мисъл в България. Т. II. С., 1973, с. 105—150, 209—213.

¹⁴ Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1982, с. 135—189.

¹⁵ Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива юни 1923 — 4.I.1926 година. С., 1992, с. 330-371.

¹⁶ Стопанска история на България (681—1981). С., 1981, с. 358—360.